

UDK 94 (497.5 Solin)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 6. XII. 2018.
Prihvaćeno: 26. II. 2019.

Turska utvrda Gradina u Solinu

Ana Torlak*

U radu se prati tijek zbivanja oko turske utvrde u Solinu koja je podignuta tridesetih godina 16. stoljeća. O izgradnji te utvrde i borbama oko nje tridesetih godina 16. stoljeća, prvi je pisao Lovre Katić (1887.-1961.) sredinom 20. st. temeljem povijesnih izvora (Marino Sanudo, Janko Pera, Anonimni kroničar, pisma Petra Kružića kralju Ferdinandu). U ovom radu se iznosi se pregled zbivanja oko utvrde i razmatra njezina uloga nakon 1571. godine.

Ključne riječi: Solin, Klis, Gradina, Salona, Petar Kružić, turska utvrda Gradina, utvrda Lončarić (Lonzarich)

* Doc. dr. sc. Ana Torlak, Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilište u Splitu, Poljička cesta 35, 21000, Split, Hrvatska. E-adresa: atorlak@ffst.hr

Srednjovjekovni i novovjekovni Solin smjestio se na istočnim granicama nekadašnje antičke metropole Salone. Sa sjeverne strane zaštićen Kozjakom i kliškom utvrdom, s juga morem i snažnim Jadrom, Solin je u razdoblju od IX. do XII. stoljeća bio važan dio starohrvatske države. Na relativno malom prostoru hrvatski vladari izgradili su niz crkava na različitim lokalitetima (Rižinice, Gradina, Gospin otok, Šuplja crkva), ali i drugih objekata. Zajedno s nestankom hrvatskoga kraljevstva rasplinula se je politička važnost Solina. Međutim, zbog gospodarsko-geografskoga položaja Solin sa svojim plodnim poljem i mlinicama opremljenom rijekom postao je prostorom žestokih sukoba.

Početak XVI. stoljeća, odnosno razdoblje od Krbavske bitke 1493. godine do sloma obrane na Klisu 1537. godine, u hrvatskim zemljama bilo je u znaku snažnoga otpora moćnomu Osmanskomu Carstvu. U tom razdoblju protutursku obranu vodili su istaknuti pojedinci, feudalci, hrvatski banovi, ali i plaćenici. Uspješna obrana koju je vodio Petar Berislavić (1475.-1520.) završena je njegovom smrću 1520. godine. Da situacija bude još gora za hrvatske krajeve, iste je godine na tursko prijestolje došao iznimno sposoban sultan, Sulejman Veličanstveni (1494.-1566.), kojemu cilj nije bio samo pustošenje i slabljenje hrvatskih zemalja, kao u ranijem razdoblju, nego osvajanje novih područja. On je nakon zauzeća Beograda 1521. godine počeo provoditi dvostruki strateški pritisak, prema sjeveru i jugu Hrvatske. S druge strane pak, austrijske i mletačke vlasti gotovo su prestale slati novčanu potporu novomu hrvatskomu banu Ivanu Karloviću (1485.-1531.). Budući da nije imao sredstava za oduprijeti se, Karlović je odstupio s banske časti, nakon čega su Turci zauzeli Knin i Skradin 1522. te Ostrovicu 1523. godine. Karlović je nastavio pružati otpor iz svojega glavnoga uporišta Obrovca na Zrmanji, koje je također zauzeto 1527. godine.

U južnoj Hrvatskoj otpor je pružao još samo Klis, i to još punih deset godina (usp. Raukar, 1997, 104-115). Učestali napadi započeli su već 1499. godine, no branitelji su uspješno odolijevali. Iz Carigrada su neprestano dolazile naredbe da se Klis konačno zauzme, no smještaj utvrde na nepristupačnoj litici predstavljao je za napadače gotovo neosvojiv položaj. Kako turskim vojskovođama to nije uspijevalo jurišima,¹ pokušali su na prevaru preko uhoda zauzeti utvrdu. Međutim, Klišani su ih preduhitрили i uspjeli se održati. Prepušteni samima sebi, Klišani su na kratko s Turcima sklopili dogovor o nenapadanju 1514. ili 1515. godine (usp. Kukuljević Sakcinski, 1863, 409; Perojević, 1931, 35). S obzirom na važnost kliške utvrde, čije je posjedovanje bilo ključno za obranu kraljevine Hrvatske južno od Krke, Berislavić je za kapetana Klisa imenovao umješnoga

¹ U kratkom periodu pod Klisom su se izmijenili hercegovački sandžakbeg Mehmed Gazi Isabegović, bosanski sandžabeg Junusbeg, a potom Skenderbeg Ornosović (Vranešević) (Perojević, 1930, 35-36).

Petra Kružića (1490.-1537.) 1518. ili 1519. godine, a već je 1520. godine kraljevskom odlukom stekao čast kliškoga kneza.²

Budući da Klis nisu uspjeli osvojiti ni jurišima ni sporazumima, osmanski osvajači odlučili su se na osvajanje okolnih, manjih utvrda ili podizanje novih iz kojih bi ometanjem logističke podrške braniteljima postepeno zauzeli klišku tvrđavu. Za to su im poslužile utvrde u Konjskom, Klis-Grlu te iznad Rupotine, poviše zaseoka Odže (*Slika 1*).³ No, to još uvijek nije bilo dovoljno, pa je u siječnju 1524. godine hercegovački sandžakbeg Mehmed-beg Mihalbegović (†1536.) planirao u Solinu podići novu tvrđavu kojom bi zaustavio podršku koja je stizala Klišanima morskim putem (Katić, 1959, 68; Alduk, 2015, 107). Međutim, u travnju 1524. godine Kružić je zajedno sa senjskim kapetanom Grgurom Orlovičićem (†1529.) napao i uspješno razbio turski tabor te zaplijenio mnoga sredstva, koja je iskoristio za obranu Klisa, čime je odgođeno podizanje planirane utvrde (Jurković, 2007, 56).

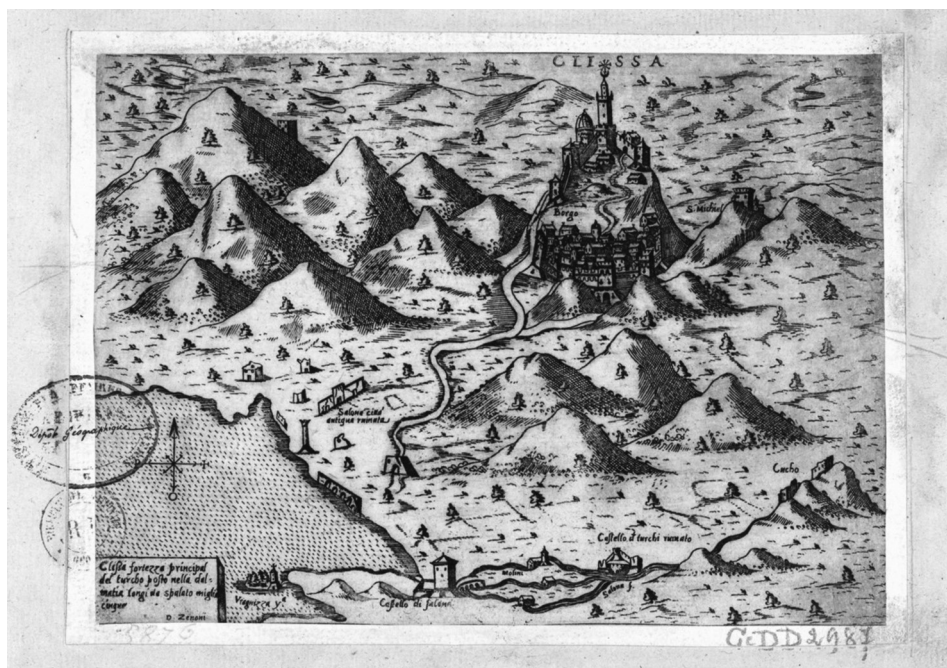
Iako je Kružić uspješno branio Klis u većim bitkama 1524., 1527., 1530. i 1531. godine, redovno je izostajala pomoć i podrška vlasti. Kako bi mogao opskrbljivati Klis i održavati obranu, Kružić je molio kralja Ferdinanda⁴ da mu preda luku Lovran.⁵ Također je upozoravao na podizanje turske utvrde u Solinu koja ozbiljno prijete Klisu. Međutim, osim što nije poslao nikakvu pomoć, kralj u uzvratnim pismima Kružiću solinsku utvrdu naziva tek *bezobraznom utvrdicom* umanjujući njezinu važnost i ozbiljnost situacije (Laszowski, 1916, 305).

² Kružića i ranije nalazimo u Klisu. Naime, 1513. godine ban Petar Berislavić povjerio mu je dužnost kliškoga podkaštelana. Krajem 1521. imenovan je i senjskim kapetanom. Tu je dužnost obnašao zajedno s Grgurom Orlovičićem sve do 1526., kada je Orlovičić poginuo, a dužnost senjskoga kapetana preuzeo je Erazmo Sauer (Erasmus Scheyr, Sarrar, Erazmo von Schairer, †1547.). Osim u obrani Klisa, Kružić je sudjelovao u nizu bitaka za obrane hrvatskih utvrda (1520. Plješevica, 1524. Skradin, 1525. Jajce), čime je postao jedan od najistaknutijih hrvatskih vojskovođa. O Petru Kružiću i njegovu životu i djelovanju usp. Perojević, 1931.

³ Kule sa sjeverne strane imale su funkciju presijecanja komunikacije između Klisa i utvrda u unutrašnjosti Dalmacije. Da ih nije Osmanlijama bilo teško zauzeti, svjedoči pismo mletačkoga poslanika Ivana Mora (Giovanni Mauro), koji je 1520. godine napisao da se u kuli Kuk nije nalazio ni jedan stražar. Kada je umro kapral kojega je plaćala splitska općina, novi ga nije zamijenio. Tako su kulu od tada čuvali slabo naoružani seljaci (usp. Kukuljević Sakcinski, 1857, 51-52; Anon., 1882, 191; Perojević, 1931, 41; Katić, 1952, 71; Alduk, 2015, 108).

⁴ Ferdinand I. (1503.-1564.), austrijski nadvojvoda od 1521., češki kralj od 1527., ugarsko-hrvatski kralj od 1526./1527., rimsko-njemački car od 1556. godine.

⁵ »Kako ne bih od tamo pretrpio nekakav gubitak, vaše visočanstvo se sa mnom dogovorilo; reklo je da će mi priskrbiti potrebnu luku iz koje bih mogao sigurno i u tajnosti pristupati spomenutoj kliškoj utvrdi. Ne znam za drugu luku koja bi bila prikladnija osim Lovrana (Loruranum), stoga molim vaše visočanstvo da mi ju osigura. Ako mi vaše visočanstvo ne želi osigurati to mjesto, daje mi na razmišljanje kako bih se mogao bolje i uspješnije brinuti za vaš Klis« (Laszowski, 1914, 155-156). O navedenoj luci više na drugom mjestu.

Slika 1. Utvrde Gradina i Kuk na karti (detalj), autor Zenoni Domenico, XVI. st.; izvor: gallica.bnf.fr; Bibliothèque nationale de France; G. F. Camoti, 1571.-1572. (Isole famose, porti, fortezze e terre marittime sottoposte alla Serenissima Signoria di Venezia, ad altri principi christiani et al Signor Turco, nuovamente poste in luce, Venetia 1574.)

Turska utvrda u Solinu bila je mnogo više od *utvrdice*. Prema mletačkom povjesničaru Marinu Sanudu (1466.-1536.), koji u svojem djelu *Diarii*⁶ detaljno opisuje zbivanja oko utvrde, gradnja zidova bila je gotova u srpnju 1531. godine (Sanudo, 1884, 182), no izgradnja stanova za posadu (*stantie*) i opremanje naoružanjem protegnulo se je i u narednu godinu (Sanudo, 1884, 190-192; Katić, 1959, 68; Alduk, 2015, 109). Položaj utvrde pomno je odabran. S jedne strane, s toga mjesta Turci su mogli nadzirati tok Jadrta i put prema Klisu, ali i mletački posjed s južne obale rijeke. S druge strane, bila je pogodna za brze napade i pljačkaška zalijetanja na okolna područja (solinsko i splitsko polje, Kaštela, Poljica). Koliko je bila opasna prijetnja Klisu govori podatak da je mletački poslanik Nicola Querini⁷ pokušao nagovoriti Klišane na predaju Osmanlijama 1532. godine, jedan od njihovih uvjeta bio je rušenje utvrde u Solinu.⁸

Kako je Osmanlijama bilo važno što prije završiti utvrdu kako bi započeo napad na Klis, graditelji su iskoristili bedem antičke Salone tako što su ga inkorporirali u istočni zid tvrđave. Poslužili su se i ranosrednjovjekovnom crkvom, koju su ostavili unutar utvrde, iskoristivši njezin sjeverni zid za pojačanje sjevernoga bedema utvrde (*Slika 2*).⁹ Kliški put sa zapadne, antički bedem i tok rijeke s istočne te crkva sa sjeverne strane zadali su trapezoidni oblik novonastaloj turskoj utvrdi (*Slika 3*) (Sanudo, 1884, 163-164, 170; Alduk, 2015, 108).¹⁰

⁶ Djelo je u cijelosti obavio Franjo Rački pod naslovom *Izvori za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526–1533, Starine, XV–XXV, 1883-1892.*

⁷ Nicola Querini bio je povjerenik Mlečanina Alviza Grittija, kojemu je sultan dao upravu nad Poljicima, a Ivan Zapolja nad Klisom i Senjom (ili Sinjom).

⁸ Takav pokušaj zauzimanja Klisa dogodio se u svibnju 1532. godine (usp. Sanudo, 1884, 208; 1889, 152; 1891, 183; Katić, 1962, 338-339; Alduk, 2015, 109).

⁹ Datiranje izgradnje crkve kod različitih autora se proteže od kasnoantičkoga, Justinijanova vremena do ranosrednjovjekovnoga, odnosno starohrvatskoga razdoblja. Svakako je korištena tijekom srednjega vijeka, o čemu svjedoče brojni ulomci s predromaničkim pleterom. Za vrijeme hrvatskih vladara tijekom X. i XI. stoljeća bila je temeljito obnovljena i preuređena, pa joj je uz zapadno pročelje bio dozidan atrij, koji je služio za pokapanje. Autori se uglavnom slažu da je crkva stradala za provale Tatara u solinsko polje 1242., o čijim razaranjima izvještava Toma Arhidakon. Tada je opustošeno solinsko polje, stradale su crkve i samostani, kraljevski grobovi, ali i solinske mlinice. Nakon toga razaranja solinske crkve ne spominju se desetljećima u pisanim izvorima. Tek su za vrijeme vladavine knezova Šubića bile obnovljene neke od njih, no nije jasno što se je dogodilo s crkvom koja je kasnije bila uklopljena u utvrdu Gradina (usp. Marasović, 1992, 138-143; Piteša, 1992, 131-137; Ivančević, 1994, 47-52; Bužančić, 2000, 43-53; 2007, 129-134; 2014, 53-63).

¹⁰ Nakon prvih iskopavanja, Frane Bulić (1846.-1934.) i Ljubo Karaman (1886.-1971.) podizanje utvrde u Gradini smjestili su u XIV. stoljeće oslanjajući se na izvore koji kažu da je splitski nadbiskup Hugolin de Malabranca (Ugolino de Mala Branca, 1349.-1388.) podigao utvrdu u Solinu da bi obranio svoje posjede od pljački hrvatskih knezova. Međutim, Katić je temeljem detaljne analize i usporedbe povijesnih izvora s topografijom Solina, te analizom same građevine (debljina zidova, smještaj i gradnja topovskih otvora), pokazao da je riječ o turskoj utvrdi. Rekonstrukciju izgradnje i povijesti Gradine kakvu je predložio Katić potvrdila su i terenska istraživanja Stanke Machiedo (usp. Bulić, 1912, 3; 1925, 10; Karaman, 1930, 186; Katić, 1959, 67-68; Machiedo 1963, 225-232).

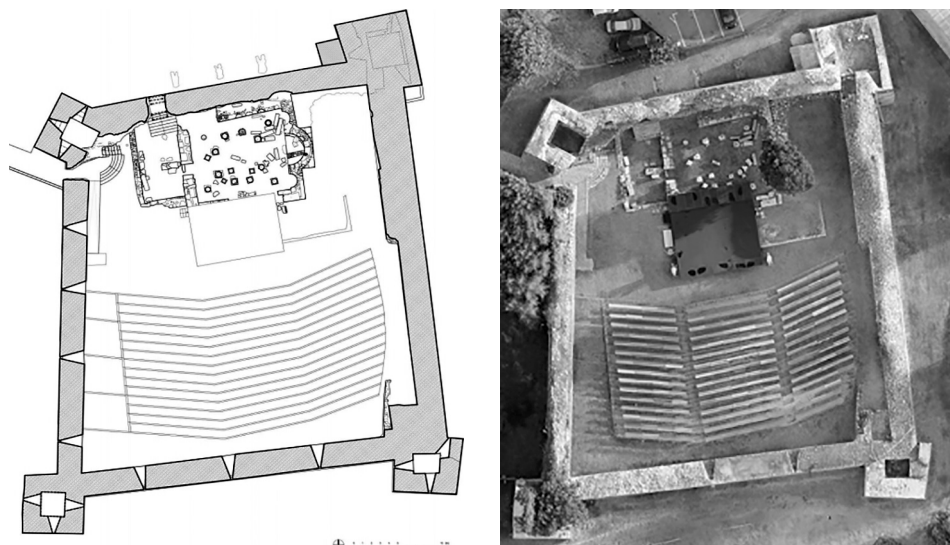

Slika 2. Tlocrt Solina iz 1850., s ucrtanim pružanjem antičkoga bedema sjeverno i južno od Gradine; izvor: Arsen Duplančić, *Salona na slici Carla Hassea*, Tusculum 9, sl. 10, str. 155.

Istraživanja provedena na Gradini šezdesetih godina XX. stoljeća potvrdila su navode izvora,¹¹ odnosno da su zidine utvrde građene istovremeno (u barem dvije faze) te da pripadaju turskomu načinu gradnje. U prvoj fazi gradnje koristio se priklesani kamen salonitanskih ruševina i nastojalo se redove izvesti pravilno te je korišten sustav uporabe uzdužnih i poprečnih greda. Naime, u prvom razdoblju zauzimanja bosanskih, hercegovačkih i hrvatskih krajeva Osmanlije su se još uvijek služili takvim načinom gradnje.¹² Iako se uporaba poprečnih stega (hatula) javlja i ranije, kod srednjovjekovnih utvrda, korištenje stega po dužini zida, tj. horizontalnih hatula karakteristična je upravo za turski način gradnje (Bojanovski, 1965, 80). Drugu fazu izgradnje Gradine karakterizira nepravilna struktura zida te uporaba poprečno ugrađenih greda. Obje faze karakterizira obilata uporaba žbuke, što svjedoči o brznoj gradnji. Svi vanjski zidovi blago su skošeni prema vrhu, a ulaz u utvrdu nije pronađen. Analogijom s kulama toga vremena, za pretpostaviti je da se nalazio

¹¹ Radove na obnovi Gradine u svojstvu arhitekta-konzervatora Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu vodila je Stanka Machiedo 1962., 1963., 1966. i 1968. godine.

¹² »Kamena obloga lica debelih zidova služila je kao oplata amorfnoj masi od nabacanog kamena i žbuke u unutrašnjosti, ali ne i kao sredstvo za osiguravanje jačine zida. Usporedno s podizanjem zida u visinu, nije se moglo računati sa sušenjem, pa tako i stvrđavanjem osnove i njegovih dijelova. Kao posljedica toga, novi dio zida bi se slijegao, pucao i raspadao. Da bi se spriječilo ovo raspadanje, graditelji su došli na ideju da drvenom armaturom (hatula) pojačaju stabilitet i nosivost zida« (Basler, 1957, 126).

Slika 3. Tlocrt Gradine i pogled na unutrašnjost postojeće stanje, snimak: Josipa Ružić, ing.

na prvom ili drugom katu, do kojega se pristupalo drvenim prilazom (ljestvama ili sustavom zidanoga stubišta i pokretnoga mosta), koji se mogao lako uništiti da se lakše zaustavi napadače. Usporedbom s povijesnim izvorima, prva faza pripadala bi gradnji 1530.-1531., a druga njezinoj obnovi 1536. godine (Alduk, 2015, 112). Moguće da je bilo i naknadnih, manjih ili većih obnova, jer se je utvrda koristila zasigurno do Ciparskoga rata.¹³ Obnovu utvrde navodi Evliya

¹³ Prema Luki Jeliću (1894, 42) utvrdu su Turci obnovili ponovno 1593. godine.

Celebi,¹⁴ koji kaže da su Turci nakon zauzimanja Klisa dodatno utvrdili *grad Solin*,¹⁵ nakon što je Murat-beg imenovan sandžakbegom (Celebi, 1954, 218).

Turske građevine unutar Gradine do danas se nisu sačuvale.¹⁶ Još uvijek su vidljivi ostatci crkve u sjevernom dijelu utvrde,¹⁷ arheološkim iskopavanjima uočeni su i ostatci antičke arhitekture u njezinim temeljima, a u jugoistočnom uglu utvrde detektirani su temelji građevine nepoznate namjene (*Slika 4*).¹⁸

Zbog opasnosti koju je turska utvrda u Solinu predstavljala za Klis, ali i zbog turskih pustošenja koja su započela utvrđivanjem vojnika s naoružanjem te neprestanoga ometanja opskrbe Klisa, Kružić je bio primoran krenuti u napad na tvrđavu, što je i uradio u rujnu 1532. godine. Uz pomoć tristotinjak ljudi opkolio je tursku utvrdu (Gradinu), a obrana se zatvorila unutar zidina.¹⁹ U utvrdi je bilo 30 janjičara i još 73 druga člana posade (Katić, 1956, 69; Kužić, 2005, 191). S obzirom na to da su zaplijenjeni topovi, zasigurno su među posadom bili *mustahfiz*²⁰ i topnika (Kužić, 2005, 191). Kružić je napad započeo topovskom paljbom i paljenjem triju, a potom i četvrte kule te probijanjem zida u samom bedemu, koji se je pod stalnom paljbom urušio na dva mjesta (Sanudo, 1891, 183-184, 188-189; Laszowski, 1916, 125-127; Katić, 1959, 69; Alduk, 2015, 107). Kroz urušene otvore vojnici su ušli u tvrđavu i, kako sam Kružić

¹⁴ Evliya Celebi (1611.-1683./1684.) osmanski je putopisac i diplomat koji je više puta posjetio hrvatske krajeve između 1660. i 1664. godine.

¹⁵ Celebi pod imenom *grad Solin* uistinu misli na Gradinu, što govori raniji pasus u kojem opisuje podizanje turske utvrde u Solinu, njezino rušenje te obnovu za vrijeme Husrev-bega, što odgovara povijesnomu slijedu događaja (Celebi, 1954, 217-218). Celebi utvrdu Lončarić poznaje pod nazivom Tundžara (usp. Moaćanin i Jurin Starčević, s. a.).

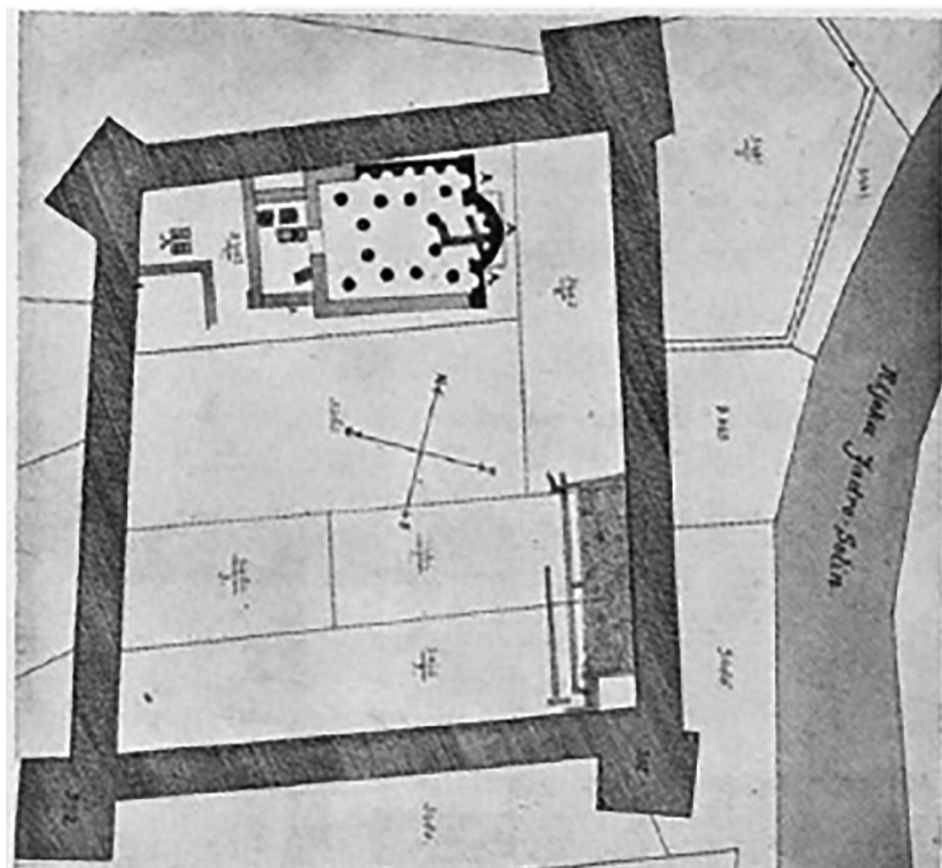
¹⁶ Kako do danas nije sustavno provedeno arheološko istraživanje čitave unutrašnje površine tvrđave, nije moguće donositi zaključke o izgledu objekata podignutih u utvrdu.

¹⁷ Riječ je o crkvi centralnoga tipa u obliku nepravilnoga kvadrata (12 x 15 m), u kojem je raspoređeno dvanaest stupova, čiji su izvorni položaj sačuvale samo baze. Pronađeni stupovi iz rimskoga perioda izrađeni su od egipatskoga granita. Ulomci crkvenoga namještaja s pleternim motivima iz druge su polovice XI. i XII. stoljeća. Ispred crkve, uz njezino zapadno pročelje, otkopani su zidovi pravokutnoga tlocrta koji nisu organski povezani s crkvom, nego su kao predvorje naknadno pridodani crkvi. Taj prostor služio je za pokapanje.

¹⁸ Na čestici 3462/2 naišlo se na temelje zidova i, kako je Karaman pretpostavio, na stepenice. S obzirom na to da su ostatci udaljeni 32 m od crkve, pretpostavio je da su to ostatci zgrada u sklopu utvrde. Tu su još pronađeni i fragmenti keramike, kanal i komadi mozaika iz rimskoga vremena.

¹⁹ »Mi iz Klisa smo, s onim vojnicima koji su ovdje bili, došli s topovima, ljestvama i bakljama te neustrašivo opkolili tursku utvrdu. [...] A kada je došla večer, počeli smo tvrđavu napadati topovima na sve strane; brzo smo topovima i drugim oružjem u nju provalili i ušli. Moleći božju milost unutra smo od radosti zaplesali« (Laszowski, 1916, 125).

²⁰ *Mustahfiz*, pripadnik posade koja nije napuštala utvrdu.

Slika 4. Istraživanja na početku XX. stoljeća, Lj. Karaman, 1930.

navodi: »Čitavu tvrđavu smo iz temelja razorili« (Laszowski, 1916, 125). Topove koje su tu zatekli odnijeli su u Klis.²¹

Svjestan kako turska opasnost nije prestala, Kružić je pisao kralju Ferdinandu kako očekuje odmazdu te ga moli za pomoć. Uistinu, bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg (1480.-1541.) planirao je obnovu bedema tvrđave. Četiri godine nakon Kružićeva osvajanja, on piše da je utvrda »došla u takvo stanje da u njoj obitavaju sove i slijepi miševi« (Pečevića, 2000, 172). Kada se Husrev-beg

²¹ Koliko je bilo snažno naoružanje utvrde svjedoče opisi M. Sanuda o dopremanju oružja, koje je trajalo danima, ali i činjenica da je kralj Ferdinand u više navrata tražio od P. Kružića da ustupi polovicu otetoga naoružanja Erazmu Saueru, kapetanu senjskomu. Prema Kružićevu pismu, Erazmo ih je uzeo već po zauzimanju utvrde: »Na istom [smo] mjestu otkrili lijepo mnoštvo topova, dio kojih je ugrabio Senjski kapetan.« Senjski kapetan je na to optužio Kružića da je dio naoružanja prodao Mlečanima. Na neutemeljene klevete Kružić je tražio otpust iz službe, što je kralj odbio (Sanudo, 1884, 192-193; Laszowski, 1916, 125).

vratio na funkciju bosanskoga sandžakbega 1536. godine, intenzivirao je osvajanja u Dalmaciji. Kako bi se pripremio za osvajanje Klisa, dao je obnoviti solinsku utvrdu:²² »[Husrev-beg] je na temeljima toga grada Solina podigao jedan tvrd grad koji je sazidan od klesanog kamena u obliku četverougla« (Celebi, 1954, 218).

Gradina uistinu ima oblik trapeza s četiri kule koje povezuju bedeme.²³ Na kulama su sačuvani otvori za artiljeriju koje karakterizira ljevkasto širenje prema unutrašnjosti.²⁴ Jednaki su otvori vidljivi na južnom i zapadnom zidu, a izostaju na istočnom zidu, koji je ojačan antičkim bedemom i okrenut prema rijeci Jadro, te na sjevernom, koji je naslonjen na zid crkve. Oba bedema šttili su prizemni topovski otvori iz kula.

Husrev-beg je utvrdio i druge kule, iznad Klisa u Ozrini i Kuku (Kukuljević Sakcinski, 1857, 51; Pera, 1955, 283; Anon., 1883, 14; Alduk, 2015, 110), kako bi sa što više strana opkolio Klis (Perojević, 1930, 187-188; Katić, 1959, 71). Osim toga, poslao je i snažno vojno pojačanje pod vodstvom Murat-bega Tardića (†1545.). Napoljetku je i sam došao u pomoć u napadu na Klis, zajedno s hercegovačkim sandžakbegom Piri-begom.

Nakon utvrđivanja u kliškoj okolini, započelo je neprekidno opsjedanje Klisa.²⁵ Na Kružićeve očajničke pozive u pomoć odgovorio je napokon papa Pavao III. poslavši vojno pojačanje. Uz to je pomoć poslao i kralj Ferdinand, te su zajedno s Kružićem i uskocima napali turske utvrde. Razorili su kule u Ozrni i Kučinama, a kada je krenuo napad na Gradinu, Turcima je stiglo pojačanje. U posljednjem turskom napadu, 12. ožujka 1537. godine, Kružić je u jednom trenutku bitku gotovo okrenuo u svoju korist napavši Turke oko Gradine, ali sve je bilo uzalud (Perojević, 1930, 201; Katić, 1962, 344). Naime, prilikom napada na Gradinu Turcima je stigla pomoć te se kraljeva vojska počela povlačiti na brodove u solinskoj luci. Kružić ih je pokušao zauzaviti, ali neuspješno te je napoljetku i sam stradao (Pera, 1955, 202; Katić, 1956, 71-72).

Padom Klisa u turske ruke, uz druge osvojene utvrde od Požege u Slavoniji 1536. godine do Nadina i Vrane u Dalmaciji 1538. godine, započela je nova etapa hrvatske povijesti. Od toga trenutka Solin je postao dio Osmanskoga

²² Prema izvorima obnovljena je u svega dvadesetak dana. Brz način gradnje potvrdila su i provedena terenska istraživanja. Čini se da je to napravio u kolovozu 1536., u trenutku kada Kružić nije bio u utvrdi. Vjerojatno se žurilo da se završi do njegova povratka (Perojević, 1930, 187-188).

²³ Duljina istočne stranice bedema je 58,70 m, zapadne 54 m, južne 50,75 m i sjeverne 40,30 m, čime zatvara površinu od 1.262 m². Visina sačuvanih zidina je različita.

²⁴ Nakon što su grede s vremenom istrunule, zidna masa nije više ničim bila nošena, pa je došlo do urušavanja na tim mjestima (Machiedo, 1963, 228).

²⁵ »Na ovo se opet okrenuo bombardiranju nevjernika, čije je mjesto pakao, a kapije tvrđave su stalno zatvorene« (Pečevića, 2000, 172).

Carstva. Klis je postao središtem novoosnovanoga Kliškoga sandžaka, a na mjesto sandžakbega postavljen je Murat-beg Tardić.

Iako je dogovoreno primirje, Turci su zauzeli Kuk 1538. godine i zatražili pripadajuće posjede te utvrde. Međutim, kako utvrdi nisu pripadali nikakvi posjedi, Rustem-paša Hrvat²⁶ dao je nalog 1541. godine da se zauzmu četiri solinska sela oko Kuka i osnuje novo tzv. Novo Selo (*Villa Nova*), a solinska rijeka postala je neslužbenom granicom.²⁷ U međuvremenu su Mlečani ojačali svoju utvrd u Solinu s južne strane rijeke Jadro, pa se može pretpostaviti da su jednako uradili i Turci sa sjeverne strane. Kada su obje strane 1542. godine uputile poslanstvo na dogovor oko uspostave službene granice, izaslanici Frano Con-tarini i Zafer-aga razišli su se bez dogovora, a turska zalijetanja na splitski teritorij su se nastavila. Štoviše, prema mletačkim izvještajima Turci su namje-ravali pripojiti dio Splitskoga polja povlačeći crtu »od antičke Salone ravno prema moru« (Katić, 1962, 207). Iz izvješća splitskoga kneza Antonija Pasqu-aliga mletačkoj vladi 1567. godine, jasno je da službene granice još uvijek nije bilo. Solin je mjesto razgraničenja, s tim da pripada Klisu. Iako je u tom peri-odu službeno vladao mir, Pasqualigno dalje navodi kako se Turci redovito za-lijecu u Splitsko polje te savjetuje vlasti da postavi stalnu stražu u mletačku utvrd u s južne strane rijeke. Mletački izvještaji točno prikazuju i procjenjuju turske namjere, što pokazuje situacija tijekom uprave sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića,²⁸ koji je uspio proširiti granice kliškoga sandžaka. Naime, za vrije-me Ciparskoga rata (1570.-1573.) Mlečani su uspjeli nakratko zauzeti Klis, 1571. godine. U opisu događaja oko zauzimanja, navodi se i *solinska kula*. Naime, kada se mletački povjerenik Hektor Tron vratio u splitsku kulu kako bi dopremio u Klis naoružanje, naišao je na osmanlijske konjanike koji su krenuli *iz turske kule* u Solinu. Tron se pobojavao da je u opasnosti te je zajedno s konja-ništvom ostao u splitskoj utvrdi, pa je posada u Klisu ostala bez naoružanja te je bila primorana predati se. Uz to Mlečani su zbog izdaje izgubili i utvrd u koja se nalazila s južne strane solinske rijeke (Katić, 1956, 76-77; Alduk, 2018, 110-111). Nakon toga je sandžakbeg Sokolović samovoljno povukao granicu između mletačkoga i turskoga teritorija na štetu Splićana, pozivajući se na zemljište koje je ranije prema odluci Rustem-paše pripalo tzv. Novom Selu. Od toga vremena po prvi put se javlja naziv Lončarić za solinsku utvrd u, koja se je i ubuduće tako nazivala i navodila u dokumentima kao jedna od točaka razgrani-čenja: »Od tamo ide prema ruševnoj kuli Kuça (Kuk), od tamo do ruševne crkve

²⁶ Rustem-paša Hrvat (o. 1500.-1561.), državni dužnosnik, suprug princeze Mihi Mah od 1539., veliki vezir od 1544., vrhovni zapovjednik od 1552. godine.

²⁷ Prema obavještajnom pismu rektora (Solitro, 1989, 180-184).

²⁸ Ferhad-beg Sokolovića (oko 1530.-1590.) funkciju kliškoga sandžakbega obnašao je od 1566. do 1573. godine.

(Sveti Petar), od tamo do utvrde (*castellum*) zvanog Lončarić; od zemlje koja pripada utvrdi u smjeru ruševne utvrde Vranjic«. ²⁹

Stotinjak godina kasnije, naziv *Lonzarich* (Lončarić) zabilježio je mletački kartograf Zorzi Calergi 1675. godine, i to uz Gradinu, ³⁰ pa se kao logičan zaključak nametnulo poistovjećivanje tih dvaju lokaliteta (Katić, 1950, 89; Firić, 1996, 41; Kužić, 2005, 190). Međutim, s obzirom na tijek događaja u solinskoj okolici nakon Ciparskoga rata (1570.-1573.), više je argumenata koji upućuju na sumnju u Calergijevu bilješku, odnosno otvaraju mogućnost da je Calergi pogriješio ³¹ te da se utvrdom Lončarić nazivao mletački kaštel koji su Turci osvojili.

Naime, u izvorima koji pišu o događajima tridesetih godina XVI. stoljeća utvrda Gradina jednostavno se naziva *solinska* ili *turska kula*, jer je jedina turska utvrda u solinskom polju. Na kartografskim prikazima iz sredine ili s kraja istoga stoljeća nazvana je jednostavno *turskom ruševinom*. ³² Takav je opis odgovarao stvarnom stanju, što pokazuje jedinstven prikaz Gradine na crtežu koji se čuva u državnom arhivu u Veneciji. ³³ Utvrda je prikazana u detalju s legendom, i datirana je u 1619. godinu (*Slika 5*). ³⁴ Taj prikaz potvrđuje jako loše stanje utvrde. ³⁵ Iako su tri kule sačuvane gotovo u cijelosti, južnoj je vanjski zid srušen. Svi su bedemi oštećeni po sredini, i to u dužini od pet stopa, kako se dodatno objašnjava u legendi. Također se navodi da je potrebno obnoviti i unutrašnjost utvrde. Na karti su još označene i kuća Husein-bega te tzv. *kulica*, za koju piše da je osvojena i oštećena.

²⁹ Za opširniji opis Kliškoga sandžaka iz 1574. godine usp. *Tapu defterleri* br. 533, iz sažetka predavanja Michaela Ursinusa *Terra nullius otomanskog Klisa i venecijanskog Splita*, predavanje prigodom otvorenja Centra za epigrafska, paleografska i povijesno-teološka istraživanja Don Frane Bulić, Dvorana Katoličkoga bogoslovnoga fakulteta u Splitu, 12. prosinca 2018. godine. Sačuvana su tri deftera Kliškoga sandžaka, jedan iz 1550. (kojemu nedostaju dijelovi), drugi iz 1574. godine te posljednji koji je sastavljen početkom 17. stoljeća (nije sigurna datacija, no okvirno se smješta između 1603. i 1617. godine). Nedostaje defter koji je prethodio onomu iz 1550., a koji je vjerojatno sastavljen u godinama nakon osnivanja Kliškoga sandžaka, 1537. godine (usp. Spaho 1984, 137-162).

³⁰ U legendi Calergijeve karte iz 1675. godine zapisano je: »Castello detto Lonzarich over Gradina disfatto« (Katić, 1950, 89).

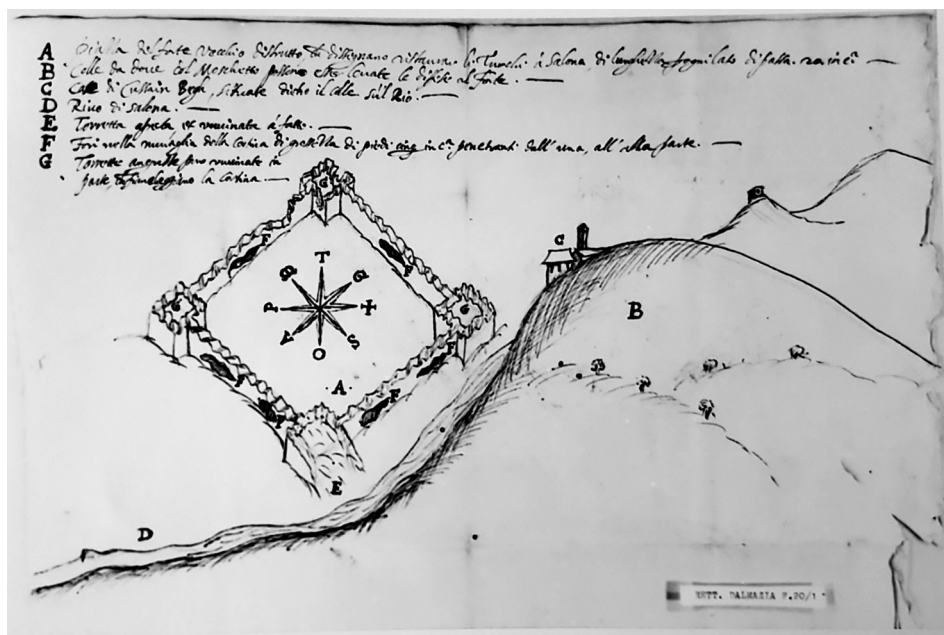
³¹ Da je to uistinu moguće, na detaljnoj analizi Calergijevih toponima vezanih uz Splitsko polje pokazao je Petrić (1987, 135-142).

³² Iako se na takvim prikazima uglavnom ne vide detalji, ponekad uz Gradinu stoji kratak opis, poput onoga D. Zenonija iz 1570. godine, gdje je opisana kao porušena utvrda, što je ponovljeno i kod G. F. Camotija iz 1571.-1572. godine – *Castello di Turchi ruinato*, ili pak kao *Turcie rudera* kod nepoznatoga autora iz 1596. godine.

³³ Archivio di Stato, Venezia. Salona. Pianta del forte vecchio con le alture circostanti e con le particolarità espresse in legenda. 1619, 26 maggio. Dis. rett. Dalmazia, F. 20, dis. 1.

³⁴ Crtež je u Arhivu pronašla Vanja Kovačić 1988. godine. Srdačno joj zahvaljujem na ustupanju crteža te prijevodu legendi na crtežu, kao i na pomoći i savjetima kod pisanja ovoga rada.

³⁵ U legendi uz crtež piše: »Jadno i kukavno.«

Slika 5. Prikaz Gradine (utvrde Lončarić) 1619. godine (Archivio di Stato – Venezia, Salona. Pianta del forte vecchio con le alture circostanti e con le particolarità espresse in legenda. 1619, 26 maggio. Dis. rett. Dalmazia, F. 20, dis. 1.)

S druge strane pak, sve do Fosolova osvojenja Klisa 1648., izvori pokazuju da je u utvrđi Lončarić bila smještena bitna vojna posada. Prema popisu iz 1573. godine Lončariću je pripadao čak 151 član posade, od čega 75 mustahfiza, 29 farisa,³⁶ 42 azapa³⁷ i 5 topnika (Husić, 2007, 140).³⁸ Kada je 1583. godine splitski knez Nicola Correr opisivao stanje u turskim utvrđama, naveo je stanje u Klisu, Kamenu i *solinskoj kuli*, u kojoj je boravilo 60 vojnika (Kužić, 2005, 191 i 193).³⁹ U samo tri godine mlađem izvoru od ranije opisanoga crteža iz 1616. godine navodi se da se u utvrđi Lončarić nalazi jaka posada: tri

³⁶ *Faris* (tur.), konjanik, pripadnik plaćeničke konjice u tvrđavama.

³⁷ *Azap* (tur.), pripadnik pješadije i stražarskoga odreda.

³⁸ Autor upozorava da u popisu utvrde Lončarić nedostaje nemuslimanski dio posade. Zanimljiv podatak nalazimo u izvoru *Odred pripadnika posada u tvrđavama koji prema zakonu traže da im se dodijele timari* iz 1574. godine, gdje je navedeno da je član odreda mustahfiza tvrđave Lončarić Jusuf Kethoda tražio da mu se umjesto *ulufa* (isplate u novcu) dodijeli *timar* (leno, posjed). Takvo traženje nije bilo neuobičajeno, dapače ta je praksa bila česta u nesigurnim ratnim vremenima, kada je isplata u novcu redovito kasnila. Obično se je tražila trećina nekoga većega timara (Korić, 2012, 4, 351-368).

³⁹ Kužić ovdje piše da su vojnici smješteni u utvrđi Lončarić, međutim u izvoru stoji *Salona e una Torre uicina* (Novak, 1964, 338).

buljuka⁴⁰ mustahfiza, jedan džemat s tri ode azapa, isto toliko farisa i jedan džemat⁴¹ s dvije ode⁴² martoloza, ukupno 106 članova posade (Spaho, 1989, 109; Kužić, 2005, 193 i 205). Petnaestak godina kasnije Lončarić se spominje u tugri Murata IV. iz 1630. godine: stanovnici Poljica mole za zaštitu od neprekidnih napada upravitelja iz tvrđava Klis i Lončarić (Pavić, 1903, 406). Prema izvještaju mletačkoga patricija Apostola Zena 1643. godine utvrda Lončarić imala je čak 206 članova posade (Novak, 1972, 250; Spaho, 1989, 109; Kužić, 2005, 204-205).⁴³

S obzirom na jako loše stanje utvrde Gradina i činjenicu da su Turci držali dobro utvrđen mletački kaštel, nameće se zaključak da je tako velik broj vojnika boravio u bolje utvrđenoj utvrdi, odnosno da naziv *Lončarić* pripada nekadašnjemu mletačkomu kaštelu. Osim toga, Zeno u svojem izvještaju nedvosmisleno kaže da je turski naziv za Solin *Lončarić* te da je on pripadao Mlečanima do 1570. godine,⁴⁴ kada su ga Turci osvojili (Novak, 1964, 205). Ako se u tom kontekstu promatra opis granice prema turskom defteru iz 1573., onda je jasnija linija Lončarić – Vranjic, iz koje je vidljivo pomicanje turskoga područja prema jugu.

Tomu u prilog ide i kontekst događaja oko Klisa. Naime, tijekom oslobađanja kliške tvrđave 1596. godine, kada su ga zauzeli Splićani i Kaštelani uz pomoć uskoka i Poljičana, izvori navode samo mletačku utvrdu s južne strane rijeke Jadro. Mletački zapovjednik Leonardo Foscolo 1648. godine, prilikom akcije oslobodenja Klisa, u Solinu osvaja utvrdu s južne strane rijeke, a Gradina (iako prikazana na jednom od njegovih planova kao cjelovita utvrda, s četiri kule sačuvane do krova)⁴⁵ uopće se ne spominje (*Slika 6*).

U Venecijanskoj *Regesti* za godinu 1671. godinu navedena je nova granica (*Linea Nani*) koja je uspostavljena nakon mletačkih osvajanja u listopadu te godine.⁴⁶ Utvrda Lončarić ponovno je istaknuta kao odrednica u prostoru: »Nastavlja se prema graničnoj liniji venecijanskoga teritorija Klisa, suprotno od ravnice Solina i Lončarića (*Lonzaricha*), kule Kozjak, *Malaurazza* sve do mora gdje je završavala granica Poljica« (Regesti, 1914, 36).

⁴⁰ *Buljuk* (tur.), vojni odred, četa.

⁴¹ *Džemat* (tur.), jedinica sastavljena od više manjih jedinica istoga vojnoga reda.

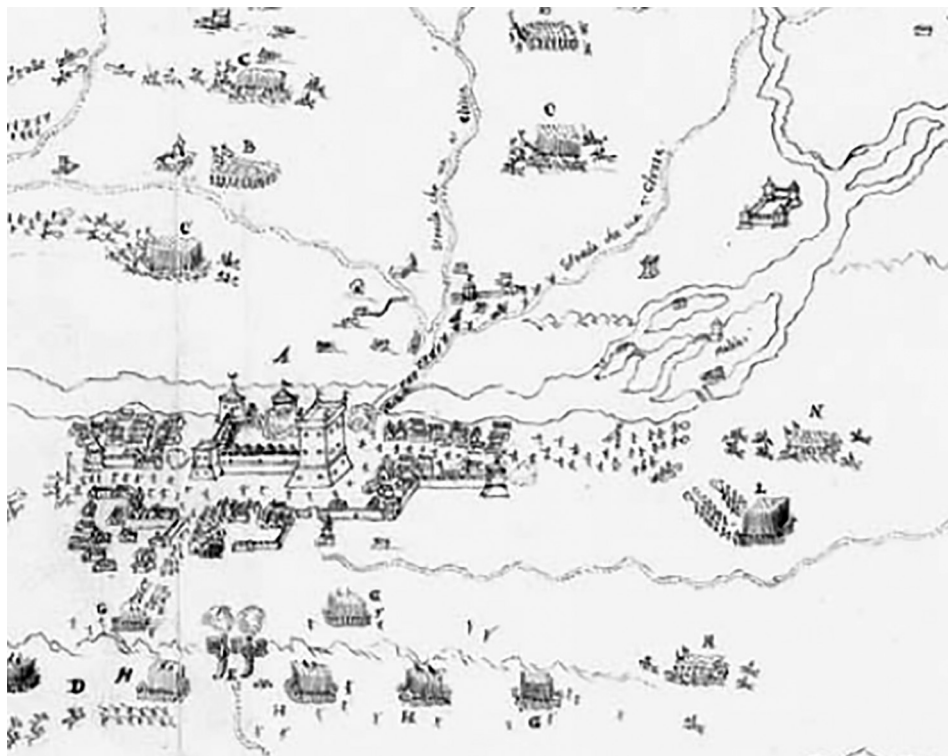
⁴² *Oda* (tur.), najmanja jedinica (5 do 10 vojnika) u svim rodovima plaćene vojske. Više oda jednoga reda činile su džemat toga reda.

⁴³ Prema transkripciji izvještaja koji donosi Novak, Zeno kaže: Solin, koji Turci nazivaju Lončarić (»Salona da Turchi chiamata Loncarich«).

⁴⁴ Za opširan popis Kliškoga sandžaka iz 1574. godine usp. *Tapu defterleri* br. 533.

⁴⁵ Takav prikaz treba uzeti s rezervom.

⁴⁶ Iako je mir između Venecije i Carigrada sklopljen 1669., Republika je zadržala samo Klis, Solin, Kamen, Skradin te neznatno proširila šibenski i zaderski kotar. Budući da je Osmansko Carstvo bilo pobjednik u Kandijskom, ratu tražili su razgraničenje temeljem linije Ferhad-bega iz 1574. godine.

Slika 6. Mletačka utvrda i Lončarić u Solinu za vrijeme Foscolova napada na Klis (Biblioteca nazionale Marciana, Venezia, IT-VE0049, preuzeto s: www.internetculturale.it)

Kod potpisivanja mira i utvrđivanja nove granice javio se osobit problem oko Solina. Naime, Osmanlije ga nisu htjeli predati braneći se kako im to brane vjerski zakoni. Naime, Turci su uvjeravali Mlečane da im Solin ne mogu prepustiti jer se tu nalazi grobnica sultanove kćeri princeze Mihri Mah, u džamiji koju je sama podignula. U tom slučaju bilo je zabranjeno predati nevjernicima područje na kojem je pokopana sultanija. Katić je smatrao da je crkva u Gradini tijekom tridesetih godina XVI. stoljeća za vrijeme turske opsade Klisa uistinu poslužila kao džamija te da je u njoj pokopana i sama princeza Mihri Mah. Tu pretpostavku potkrepljuje činjenicom da nisu nađeni tragovi oltara i oltarne pregrade te da je građevina ostala unutar turske utvrde relativno dobro sačuvana. Međutim, osim činjenice da je sultanija pokopana u Carigradu, ni povijesni izvori ne idu u prilog takvim navodima. Prema defteru Kliškoga sandžaka s početka XVII. stoljeća, na prostoru Klisa i Solina navodi se samo jedna džamija, i to unutar Kliške tvrđave. Riječ je o crkvi sv. Vida, konvertirana džamija koju je sagradio Murat-beg Tardić, prvi sandžakbeg

Klisa.⁴⁷ Uz Solin nerijetko se navodi i džamija u mletačkoj utvrdi. Međutim, osim što nije navedena u spomenutom popisu, u pismima mletačkoga rektora duždu navedeno je: »Na današnji dan solinska kula ima jedan rivelin (ranija mletačka) tj. citadelu, od dvadeset koraka u dužinu, a deset u širinu. Zid joj je visok deset. U njenoj unutrašnjosti neprijatelji su sagradili nekoliko drvenih kućeraka, vrlo malih i vrlo uskih. Unutra nema ni jedna džamija. Ali da bi ipak pružili prividnost džamije, nazivaju džamijom jedno malo mjesto, boravište stranaca, u kojemu jedu i spavaju« (Solitro, 1989, 184). Moguće je da se s vremenom među pukom uistinu razvilo vjerovanje da se u utvrdi nalazi grob sultanije. Međutim, vjerojatnije je da se ono odnosilo na spomenutu takozvanu džamiju unutar mletačkoga kaštela, jer je Gradina već odavno bila napuštena. Spor je na kraju riješen u korist Mlečana. Solin je pripao Veneciji, ali uz uvjet da se utvrda ne obnovi (Regesti, 1914, 35-36).⁴⁸ Konačno, i takva odredba ide u prilog vezi mletačkoga kaštela i predaje o grobu Mihi Mah. Gradina je već gotovo čitavo stoljeće bila ruševna, a mletačka je utvrda prilikom Foscolova napada bila razorena.

Temeljem navedenih podataka u radu može se zaključiti da je tijekom XVI. i XVII. stoljeća turska utvrda (Gradina) bila bitna do Ciparskoga rata, kada su Turci osvojili mletački kaštel smješten južno od rijeke. S obzirom na to da turski izvori nakon toga vremena poznaju samo utvrdu Lončarić u Solinu, koja je imala i stalnu vojnu posadu, a mletački izvori solinsku kulu ili tvrđavu, može se pretpostaviti da je riječ o istoj utvrdi.

⁴⁷ Zanimljivo je, osim uz tursku princezu, Gradina se u pučkim legendama povezivala i s rimskom princezom Valerijom, kćeri cara Dioklecijana (Katić, 1959, 76; Bulić, 1984, 257-258; Alduk, 2010, 63-70).

⁴⁸ Naime, zbog bojazni od ponovnih turskih napada, Mlečani su rušili utvrde za koje su smatrali da bi se neprijatelji u njih mogli utaboriti (Katić, 1962, 381).

Literatura

- Alduk, Ivan (2010). Rustem-paša i Mihrimah. *Tusculum*, 3, 63-70.
- Alduk, Ivan (2015). Solinske utvrde (I) Gradina na temelju izvora iz 16. stoljeća. *Tusculum*, 8, 107-116.
- Anon. (1882). Notizie storiche riguardanti la Dalmazia: I: Cronaca d'ignoto. *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 5, 189-191.
- Anon. (1883). Notizie storiche riguardanti la Dalmazia: I: Cronaca d'ignoto. *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 6, 14-16.
- Basler, Đuro (1957). Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije. *Naše starine*, 4, 110-129.
- Bojanovski, Ivo (1965). Stari grad Maglaj. *Naše starine*, 10, 61-97.
- Bulić, Frane (1913). Trovamenti antichi romani e medioevali a Gradina di Salona. *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 36, 3-19.
- Bulić, Frane (1984). Car Dijoklecijan: Njegovo ime, njegova domovina i mjesto, gdje se rodio: Kada, gdje i kako je umro. U: Frane Bulić, *Izabrani spisi* (str. 199-291). Split: Književni krug.
- Bužančić, Radoslav (2000). Carolingian Influences on the Early Medieval Architecture of Dalmatia. *Quaderni del "Museo archeologico medioevale di Attimis"*, 2, 9-12, 43-53.
- Bužančić, Radoslav (2007). Hrvatska vladarska arhitektura ranog srednjeg vijeka. U: *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja: Katalog izložbe* (str. 129-134). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Bužančić, Radoslav (2011). Crkve sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj: Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42, 29-67.
- Bužančić, Radoslav (2014). Dyggve i njegovo zanimanje za centralne građevine Dalmacije. U: *Eynar Dyggve: Istraživanja u Dalmaciji*. Izložba u Starog gradskoj vijećnici, 24. listopada – 30. studenog, str. 53-63.
- Celebi, Evliya (1954). *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.
- Duplančić, Arsen (2016). Salona na slici Carla Haasea. *Tusculum*, 9, 147-171.
- Firić, Valter (2001). *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir.
- Giustiniani, Giovanni Battista (2011). *Dalmacija godine Gospodnje 1553.: Putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine*. Split: Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri.
- Husić, Aladin (2017). Vojne prilike u splitsko-zadarskom zaleđu u 16. stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 125-144.
- Ivačević, Radoslav (1994). Solinska crkva u Gradini: Izuzetak ili tip. *Bulletin razreda likovne umjetnosti HAZU*, 42, 47-52.
- Jelić, Luka (1894). *Vodja po Spljetu i Solinu: Sa 25 tablica*. Split: Tiskara S. Artala.
- Jurković, Ivan (2007). "Veliki i osobit razbojnik" u službi pape – Petar Kružić, kapetan najjužnijeg dijela protuosmanskoga obrambenog sustava Hrvatske. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 25, 153-181.
- Karaman, Ljubo (1930). *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: Starohrvatska umjetnost u svojim spomenicima i tezama raznih pisaca*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Katić, Lovre (1956). Solin od VII. do XX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 9, 17-91.

- Korić, Elma (2012). Pratinja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 61, 351-368.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1857). Ljetopis nepoznatoga u talijanskom jeziku. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 4, 48-65.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1863). Marina Sanuda odnošaji skupnovlade mletačke prama južnim Slavenom 1501-1517. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 6, 409.
- Kužić, Krešimir (2003). Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 23, 187-214.
- Laszowski, Emili (1914). *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: Knjiga 1: Od godine 1526. do godine 1530.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Laszowski, Emili (1916). *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: Knjiga 2: Od godine 1531. do godine 1540.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Machiedo, Stanka (1969). Utvrda Gradina u Solinu. *Vesnik Vojnog muzeja*, 15, 225-232.
- Marasović, Jerko (1992). Rekonstrukcija crkve u Gradini: Mjesta i spomenici. U: Emilio Marin (ur.), *Starohrvatski Solin* (str. 138-143). Split: Arheološki muzej u Splitu.
- Močanin, Nenad; Jurin Starčević, Kornelija (s. a.). "Novi" Evlija: autograf "Putopisa". U: *Evliya Chelebi and Croats: Osmanski putnik u hrvatskim krajevima*. URL: <http://www.evliyachelebi.org/novi-evlija-autograf-putopisa/> (10.03.2019.)
- Novak, Grga (ur.) (1964). *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: Sv. 4: Od 1572 do 1590 godine.* Zagreb: JAZU.
- Novak, Grga (ur.) (1972). *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: Sv. 7: Od 1621. do 1671. godine.* Zagreb: JAZU.
- Pavić, Alfons (1903). Prinosi povijesti Poljica. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 15, 59-100, 241-272, 405-482.
- Pera, Janko (1955). Fragmenti dnevnika jednog splitskog učitelja iz XVI. vijeka. *Starine*, 49, 281-290.
- Perojević, Marko (1931). *Petar Kružić kapetan i knez grada Klisa.* Zagreb: Matica hrvatska.
- Petrić, Perislav (1987). Topografske bilješke splitskoga polja. *Kulturna baština*, 17, 135-142.
- Piteša, Ante (). Crkva u Gradini: Arheološka mjesta i spomenici. U: Emilio Marin (ur.), *Starohrvatski Solin* (str. 131-137). Split: Arheološki muzej u Splitu.
- Raukar, Tomislav (1997). *Hrvatsko srednjovjekovlje: Prostor, ljudi, ideje.* Zagreb: Školska knjiga.
- Regesti (1914). *I libri commemoriali della Republica di Venezia.* Venezia.
- Sanudo, Marino (1884). Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526-1533. *Starine*, 16, 130-208.
- Sanudo, Marino (1891). Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526-1533. *Starine*, 24, 161-203.
- Solitto, Vicko (1989). *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji.* Split: Književni krug.
- Spaho, Fehim Dž. (1985). Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća: Diplomatički opis. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 34, 137-162.
- Spaho, Fehim Dž. (1989). Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću. U: Vasa Čubrilović (ur.), *Vojne Krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699.: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986.* Beograd: SANU.

The Turkish Fort Gradina in Solin

Summary

The work presents the course of events around the Turkish fort in Solin, which was erected in the 1530s. This time period, the construction of the fort and the battles around it were first described by Lovre Katić (1887-1961) in the mid-20th century, based on historical sources (Marino Sanudo, Janko Pera, Anonymous chronicler, letters written by Petar Kružić to King Ferdinand). This paper gives an overview of the developments around the fort and discusses its role after 1571.

Keywords: Solin, Klis, Gradina, Salona, Petar Kružić, Turkish fort Gradina, fort Lončarić (Lonzarich)

